

В. А. Чалаван*Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, Київ, Україна*

ВНЕСОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. У РОЗВИТОК КОНЯРСТВА

E-mail: vchal77@ukr.net**ORCID:** <https://orcid.org/0009-0008-1253-4057>

Анотація. Метою статті є аналіз діяльності товариств України кінця ХІХ – початку ХХ ст. у напрямі розвитку конярства. **Методологічну основу** становлять базові методи історико-наукових досліджень: історико-хронологічний, аналітичний, компаративний, класифікації й систематизації та ін. **Основні результати:** проаналізовано практичні заходи галузевих сільськогосподарських товариств (зокрема, Харківського, Полтавського, Подільського, Єлисаветградського та інших товариств сільського господарства) і наукові підходи вчених і аматорів-конярів (О. Браунера, В. Кудашева, С. Урусова) до ведення і поліпшення конярства в Україні зазначеного періоду. Об'єктом дослідження стали також товариства кінних забігів, рисисті та скакові, які вплинули на розвиток кінного спорту і випробування коней. **Висновки.** Встановлено, що конярство на теренах України у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. потребувало нагального розроблення урядом, земствами й місцевими громадськими об'єднаннями спільної комплексної програми щодо поліпшення галузі. Роль сільськогосподарських товариств, у структурі яких з початку ХХ ст. почали активно засновуватися відділи тваринництва, полягала у проведенні низки популяризаційних, наукових і практичних заходів щодо стимулювання розвитку конярства. Так, учні-тваринники через мережу товариств розробляли й виголошували свої наукові винаходи й гіпотези, зокрема, що стосувалося питань годівлі й вирощування коней, складання науково обґрунтованих раціонів, вивчення порідного складу кінського поголів'я губерній. Товариства сприяли об'єднанню приватних господарств, які вели племінне конярство сільськогосподарського типу, упровадженню племінних книг, влаштуванню кінних виставок, відкриттю парувальних пунктів для коней тощо. Задля забезпечення кінного складу надійним племінним матеріалом членами товариства пропагувалася доцільність так званого інституту затверджених для суспільного користування плідників. На дослідних полях окремих товариств проводилася низка дослідів з вигодовування коней. За їхньої ініціативи скликалися всеросійські й губернські з'їзди кіннозаводчиків, на яких схвалювалися плани поліпшення тваринництва в губерніях. Низка товариств кінних забігів, рисистих і скакових, які почали створюватися в українських губерніях ще з середини ХІХ ст., не маючи суттєвого впливу на селекційну роботу, відігравали вагомую роль у справі культурного кіннозаводства і конярства, а також кінного виду спорту.

Ключові слова: сільськогосподарські товариства, галузеве дослідництво, тваринництво, конярство, кіннозаводство, сільськогосподарські виставки.

V.A. Chalavan

*Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine*

CONTRIBUTION OF UKRAINIAN AGRICULTURAL SOCIETIES AT THE END OF THE XIX CENTURY – BEGINNING OF THE XX CENTURY TO THE DEVELOPMENT OF HORSE BREEDING

Abstract. The purpose of this article is to analyze the activities of Ukrainian societies of the late 19th – early 20th centuries in the direction of the development of horse breeding. **The methodological basis** was formed by the basic methods of historical and scientific research: historical and chronological, analytical, comparative, classification and systematization, etc. **Main results:** the practical activities of branch agricultural societies (in particular, Kharkiv, Poltava, Podolsk, Yelysavetgrad and other agricultural societies) and the scientific approaches of scientists and amateur horse breeders (O. Brauner, V. Kudashev, S. Urusov) to the management and improvement of horse breeding in Ukraine of the mentioned period were analyzed. The object of the study was also the societies of horse races, trotting and racing, which influenced the development of equestrian sports and horse testing. **Conclusions.** It has been established that horse breeding in Ukraine at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries urgently needed the development of a joint comprehensive program for the improvement of the industry by the government, the regions and local public associations. The role of agricultural societies, in the structure of which livestock departments began to be actively established since the beginning of the 20th century, was to carry out several popularization, scientific and practical measures to stimulate the development of horse breeding. Thus, animal scientists through a network of societies developed and announced their scientific inventions and hypotheses, in particular, concerning the issues of horse breeding, the compilation of scientifically sound rations, the study of the order of the horse population of the province. The societies contributed to the unification of private farms that conducted agricultural-type breeding, the introduction of stud books, the organization of horse exhibitions, the opening of horse breeding stations, etc. To ensure the equine population with reliable breeding material, the members of the society promoted the expediency of the so-called “Institute of approved breeding stock for public use”. Several experiments on horse breeding were conducted in the experimental fields of individual societies. On their initiative, All-Russian and provincial congresses of horse breeders were convened, at which plans for improving animal husbandry in the provinces were approved. A few trotting and horse racing societies, which began to be created in the Ukrainian provinces from the middle of the 19th century, without having a significant impact on selection work, developed a significant role in the cultural horse breeding and stud farming, as well as equestrian sports.

Keywords: agricultural societies, industry research, animal husbandry, horse breeding, horse farming, agricultural exhibitions.

Вступ. Наукові основи конярства як важливої галузі тваринництва були закладені кількома поколіннями вчених і організаторів зоотехнічної справи, починаючи з XIX ст. Зважаючи на зростання значення конярства для агропромислового комплексу сучасної України, актуальним залишається переосмислення історичного досвіду розвитку цієї галузі як у персоніфікованому контексті – через вивчення внеску учених-конярів, так і в інституційному – через призму діяльності громадських осередків – галузевих товариств. Повністю підтримуємо розроблену В. В. Кунець типологію осередків розвитку наукової думки в конярстві другої половини XIX – першої половини XX ст. (до них віднесено освітні заклади, виробничо-наукові, науково-практичні, дослідні й науково-дослідні установи), якою і будемо послуговуватися у цій статті. Громадські об'єднання у статусі товариств займали важливу роль у справі поліпшення галузі. Зокрема, серед виробничо-наукових установ виділено скакові товариства, товариства заохочення конярства, товариства прихильників випробувань коней як спортивні установи, метою яких було заохочення та поліпшення кіннозаводства (рисистого,

скакового, вагОВОЗНОГО); серед науково-практичних установ – профільні товариства (ветеринарні, сільськогосподарські, товариства захисту тварин) як об'єднання вчених і фахівців за професійними інтересами для обговорення науково-практичних питань тваринництва і пропаганди наукових знань¹.

Мета і предмет дослідження. Метою статті є аналіз діяльності сільськогосподарських товариств України кінця XIX – початку XX ст. у напрямі розвитку конярства. Предметом дослідження стали практичні заходи галузевих сільськогосподарських товариств і наукові підходи вчених до ведення і поліпшення конярства в Україні зазначеного періоду.

Джерела. Період зародження і становлення наукових основ ведення конярства в кінці XIX – на початку XX ст., у якому важливу роль, поряд із земствами, відіграли товариства, в історіографії досліджений фрагментарно. Цінність історичних нарисів імперського періоду – Д. Дубенського (1896)², М. Зезюлинського (1893)³, І. Мердера (1868)⁴, С. Урусова (1911)⁵ – полягає в узагальненні інформації про тогочасні племінні заводи з розведення коней у Російській імперії. У низці праць 1950-х – 1980-х рр. узагальнено основні напрями і тенденції наукових досліджень учених-зоотехніків, проте до періоду XIX – початку XX ст., на відміну від радянського, спостерігаємо лише фрагментарні звернення. Висвітленню питань конярства в межах Російської імперії починаючи з другої половини XVIII ст. присвячене дослідження В. О. Вітта (1952)⁶.

У сучасній історіографії еволюційний розвиток тваринництва загалом, включаючи конярство, й історія вітчизняної зоотехнічної науки через призму діяльності галузевих науково-дослідних і освітніх інституцій, відомих учених та функціонування наукових напрямів стали об'єктом вивчення В. А. Вергунова (2009)⁷, А. П. Коцура (2007)⁸, С. М. Рижука (2008)⁹, Ю. Д. Рубана (2001)¹⁰. У дослідженнях І. С. Бородай (2012)¹¹ і О. Ю. Дем'яновського (2014)¹² узагальнені теоретико-методологічні засади, організаційна структура та еволюція вітчизняного тваринництва, у тому числі XIX – першої половини XX ст., частково висвітлена роль сільськогосподарських товариств для розвитку галузі. У монографії М. А. Якименка і В. М. Нагаєвича (2007)¹³ означено внесок Полтавського товариства сільського господарства в еволюцію конярства, вівчарства і свиначарства. Проте найбільш ґрунтовним і узагальнювальним дослідженням з історії племінного конярства на сьогодні залишається дисертаційне дослідження В. В. Кунець

¹ Кунець В. В. Еволюція наукової думки в галузях конярства на теренах України: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Нац. акад. аграр. наук України, Держ. наук. с.-г. б-ка. Київ, 2011. 291 с. С. 251–253.

² Дубенский Д. Конские заводы Европейской России, Кавказа и Тургайской области и исторический очерк их развития. Санкт-Петербург, 1896. 104 с.

³ Зезюлинский М. Историческое исследование о коннозаводском деле в России: в 3 вып. Санкт-Петербург, 1893. 224 с.

⁴ Мердер И. Исторический очерк русского коневодства и коннозаводства. Санкт-Петербург, 1868. 156 с.

⁵ Урусов С. Книга о лошади. Настольная книга для каждого коннозаводчика, коневода, коневладельца и любителя лошади. Санкт-Петербург, 1911. Т. 1. 744 с.

⁶ Витт В. О. Из истории русского коннозаводства. Создание новых пород лошадей на рубеже XVIII–XIX столетий. Москва: Сельхозгиз, 1952. 359 с.

⁷ Вергунов В. А. Агрономія і становлення науки про тваринництво на теренах України та Франції (друга половина XVIII ст. – 1920 рік). Київ, 2009. 278 с.

⁸ Коцур А. П. Тваринництво України від найдавніших часів до початку XX ст. Київ, 2007. 32 с.

⁹ Рижук С. М. Історичні етапи розвитку племінної справи у тваринництві України. *Історія науки та біографістика*. 2008. № 2. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2008-2/08rsmstu.pdf>.

¹⁰ Рубан Ю. Д. История зооинженерной науки и современность. Киев: Аграрна наука, 2001. 184 с.

¹¹ Бородай І. С. Теоретико-методологічні основи становлення та розвитку вітчизняної зоотехнічної науки / НААН; ДНСГБ; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця, 2012. 414 с.

¹² Дем'яновський О. Ю. Становлення і розвиток наукової думки у племінній справі у тваринництві України (друга половина XIX ст. – 1941 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 2014. 222 с.

¹³ Якименко М. А., Нагаєвич В. М. Історія розвитку тваринництва Полтавщини XIX–XX ст.: монографія. Полтава: РВВ ПДАА, 2007. 208 с.

(2011)¹⁴, в якому вперше в історіографії прослідковано еволюцію галузевої наукової думки, відтворено організаційні й наукові засади розвитку конярства другої половини XIX – першої половини XX ст., доведено вагому роль профільних товариств і навчальних закладів для розвитку наукових досліджень, простежено розвиток виставкової справи в галузі конярства, відслідковано домінуючі методи розведення коней, проаналізовано наукову спадщину вітчизняних учених-конярів відповідних науково-освітніх інституцій тощо.

Основний матеріал та результати. Опіка з боку держави в галузі конярства почала забезпечуватися з кінця XIX ст. спільними заходами Головного управління державного кіннозаводства Міністерства землеробства і земств, коли перше з 1899 р. почало надавати у розпорядження земствам жеребців для парувальних пунктів. Основними осередками поліпшення конярства стали заводські стаїні, наприклад: Кам'янець-Подільська, Київська, Полтавська, Єлисаветградська, Харківська та ін. За даними Головного управління державного кіннозаводства, кількість приватних кінних заводів, розташованих у 44 губерніях Російської імперії (без губерній Царства Польського, Кавказу й Сибіру), становила 3 312, з яких на території України розташовувалося 1 016. Розподіл кінних заводів в українських губерніях на 1878 р. становив: Херсонська – 249, Полтавська – 185, Таврійська – 171, Катеринославська – 152, Подільська – 101, Харківська – 65, Київська – 40, Чернігівська – 36, Волинська – 17¹⁵. Галузь конярства в зазначений період спрямовувалася на забезпечення: 1) землеробів якісною робочою силою; 2) потреб військового відомства й державної оборони; 3) культурних запитів міського населення; 4) експорту за кордон як прибуткової статті сільського господарства. Проте, як зазначали фахівці, до початку XX ст. конярство, попри значні потреби країни в конях, продовжувало занепадати кількісно, так і особливо якісно унаслідок зменшення середньостатистичних показників росту, ваги і працездатності коней, а також відсутності комплексної державної програми щодо розвитку галузі¹⁶.

Найкращими заходами поліпшення конярства вважалися кінні виставки, на яких заохочувалося не лише виробництво якісного матеріалу, а й хороших коней-плідників. Спеціальні кінські виставки (селянських коней, верхових, упряжних), які стали не лише показом кращих коней, але й аукціоном, почали влаштовувати вже після 1861 р. Перша всеросійська виставка конярства проходила 1866 р. у Москві, надалі такі влаштовувалися кожні 3 роки: у 1866, 1869, 1872, 1875 рр., пізніше – дещо безсистемно: у 1882, 1891, 1898, 1910 рр. Загалом за 1909–1913 рр. у Російській імперії товариствами, земствами і приватними особами проведено 3 380 сільськогосподарських виставок різного масштабу. Першу губернську виставку зі спеціально розробленими правилами для експонування сільськогосподарських тварин, у т.ч. і коней, влаштувало у 1879 р. Полтавське товариство сільського господарства¹⁷.

Зокрема, Президент Московського товариства сільського господарства князь О. Г. Щербатов наполягав на необхідності влаштування кожного року однієї Всеросійської та кількох обласних кінних виставок, організація яких мала покладатися на спеціальні обласні комітети з обраних на з'їздах кіннозаводчиків і коноводів фахівців. «Виставки і з'їзди – наймогутніший засіб зближення кіннозаводчиків і коноводів між собою та об'єднання діяльності допомогою Головного управління державного кіннозаводства, Головного управління кавалерійського ремонту, Головного управління землеробства й землеупорядкування, сільськогосподарських, бігових і скакових

¹⁴ Кунець В. В. Еволюція наукової думки в галузях конярства на теренах України: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 2011. 291 с.

¹⁵ Кунець В. В. Еволюція наукової думки... С. 30, 31.

¹⁶ Щербатов А. К съезду коннозаводчиков и скотопрмышленников в городе Ростов-на-Дону в 1909 г. Современное положение коневодства в России. *Вестник Южно-Русского животноводства*. Полтава, 1909, июнь № 17–18. С. 441–444. С. 442.

¹⁷ Кунець В. В. Еволюція наукової думки... С. 72, 73, 74.

товариств і земських установ у справі масового покращення конярства»¹⁸. Згідно з проєктом князя, Головне управління державного кіннозаводства повинно було мати на місцях Комітети кіннозаводства з місцевих кіннозаводчиків, які на громадських засадах займалися б облаштуванням виставок, з'їздів, наглядали за місцевими установами відомства; в європейській частині Росії пропонувалося виділення 10 областей з такими комітетами, зокрема в Україні, – це Харківський і Київський (Положення про Комітети з кіннозаводства затверджене Імператором 22 серпня 1907 р.). Дієвими заходами були також покращення місцевих порід коней та організація вигідного збуту молодняка через спеціально облаштовані кінні ярмарки¹⁹.

За сприяння Головного управління землеустрою і землеробства Міністерства землеробства при сільськогосподарських товариствах у перші роки XX ст. почали масово відкриватися відділи тваринництва, які займалися у тому числі розробленням заходів щодо поліпшення конярства, насамперед – сприяння об'єднанню приватних господарств, які вели племінне конярство сільськогосподарського типу, упровадженню племінних книг, влаштуванню кінних виставок тощо. До 1915 р. на теренах Російської імперії функціонувало 203 спеціальні товариства, які займалися питаннями тваринництва (не рахуючи бджільництва і птахівництва), серед яких: скотарство і молочне господарство – 14; конярство і кінний спорт – 130; козівництво – 50; кролівництво – 9²⁰. Одними з перших створені спеціальні товариства тваринництва загальноросійського масштабу, наприклад Московське товариство поліпшення скотарства (з 1871 р.) з відділами конярства, вівчарства, молочного господарства, птахівництва. Московське товариство сільського господарства, відкрите 1818 р., маючи вплив і на українських землях, у 1822 р. заснувало землеробську школу під керівництвом проф. М. Г. Павлова та хутір у Бутирській слободі (переданий згодом М. Г. Павлову), де проводилася низка дослідів з рослинництва і тваринництва. Зокрема, на хуторі утримувалися різні породи коней, ВРХ й овець, у тому числі й зарубіжної селекції²¹. При товаристві відкрито низку тваринницьких відділів, у тому числі і комітету скотарства, у 1854 р., який відзначився систематичними виставками племінної худоби і коней, що проводилися в українських губерніях за підтримки місцевих сільськогосподарських товариств.

Так, Подільський відділ комітету скотарства Московського товариства сільського господарства (під головуванням барона І. Г. Черкасова) активно займався покращенням селянського тваринництва в губернії. Уже в 1902 р. відділ на вигідних умовах отримав маєток у с. Сенькіно Червоно-Пахарської волості Подільського повіту для облаштування там розплідника сільськогосподарських тварин. До початку 1902 р. відділ володів 4 парувальними пунктами для коней; організовував виставки з експонуванням коней і ВРХ; клопотав про дозвіл розширення дослідів щодо поліпшення місцевих порід овець, які проводилися у деяких поселеннях губернії; займався поліпшенням птахівництва через популяризацію окремих порід курей²².

Уряд, земства і громадські організації (сільськогосподарські товариства і кооперативи) бралися переважно за поліпшення селянського конярства. Раціональним заходом, здатним забезпечити кінний склад надійним племінним матеріалом, отриманим як результат діяльності головної опорної мережі постійно діючих парувальних пунктів з чистопородними жеребцями, й утримати населення від безсистемного продажу по-

¹⁸ Щербатов А. К съезду коннозаводчиков и скотопрмышленников в городе Ростов-на-Дону в 1909 г. Значение конских выставок и съездов по коннозаводству. *Вестник Южно-Русского животноводства*. Полтава, 1909, июль № 19–21. С. 467–470. С. 469.

¹⁹ Щербатов А. Г. Современные задачи русского коневодства. *Вестник Южно-Русского животноводства*. Полтава, 1908, июнь. С. 85–90. С. 89.

²⁰ Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год / М. З., Справочно-изд. бюро при деп. землед.; ред. В. В. Морачевский. Петроград: В. Ф. Киршбаума, 1916. 1115 с. С. 2.

²¹ Дем'яновський О. Ю. Становлення і розвиток наукової думки у племінній справі у тваринництві України (друга половина XIX ст. – 1941 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 2014. 222 с. С. 134.

²² Отчет Подольского отдела комитета скотоводства Императорского Московского общества сельского хозяйства за 1902 год: научное издание. Москва: В. Рихтер, 1903. 65 с. С. 4, 18–19, 24–25.

родистих коней, названо «інститут затверджених для суспільного користування плідників». Враховуючи тогочасний західноєвропейський досвід, можна було переходити до масового поліпшення конярства та забезпечити окремим селянським господарствам економічно вигідне використання плідників.

I (1910 р., Москва) і II (1913 р., Київ) Всеросійські з'їзди кіннозаводчиків постановили, що для «масового поліпшення конярства в Росії необхідний кінь, здатний підняти ріст, масу й поліпшити робочі якості»²³. На основі цих висновків і багаторічних досліджень стану селянського і приватного конярства багато губернських і повітових земських зібрань почали затверджувати загальногубернські плани поліпшення тваринництва. Наприклад, план для Катеринославської губернії виглядав так: 1) облаштування головної опорної мережі постійних парувальних пунктів з чистокровними племінними жеребцями однієї породи; з 1912 р. відкриття в кожному повіті, в місці розташування ветеринарної клініки, по 2 опорні пункти, згодом і при агрономічних ділянках з якісними кормами; 2) запровадження «інституту затверджених плідників». Найзручнішим місцем для відбору кращих жеребців названо повітові та дрібнорайонні виставки тваринництва, на яких спеціально обрані комісії з досвідчених фахівців і місцевих кіннозаводчиків здійснювали б зазначену експертизу. Відібрані жеребці-плідники за відповідну плату залишалися певний час у парувальному пункті, а його власник отримував нагороди, підтверджувальні свідоцтва тощо. Контроль і нагляд за затвердженими плідниками покладался на губернське й повітове земство та відповідного ветеринарного лікаря чи агронома; 3) проведення губернських, повітових і волосних виставок тваринництва. Остання категорія виставок була обов'язковим щорічним заходом опорної мережі парувальних пунктів; 4) організація в парувальних пунктах співбесід, читання лекцій за різними галузями тваринництва, особливо щодо розведення, вигодовування приплоду, а також видання і поширення популярної літератури; 5) організація при зоотехнічному відділі губернської управи довідкових бюро з купівлі та продажу племінних тварин – з метою полегшення місцевим кіннозаводчикам збуту племінного матеріалу²⁴. Зазначені зоотехнічні заходи перебували в компетенції губернських і повітових земств, які мали забезпечити їх реалізацію за допомогою у тому числі й громадських осередків – сільськогосподарських товариств.

Полтавське товариство сільського господарства на запит місцевого земства ще в кінці XIX ст. напроцювало Статут земської стайні з парувальними пунктами для коней. Члени об'єднання вивчали чисельний склад кінського поголів'я у Полтавській губернії²⁵. Активний член товариства В. Кудашев розробляв питання кормових раціонів для коней²⁶. Досліди В. Кудашева мали важливе наукове значення, адже отримані ним результати засвідчили доцільність домішок вапняного фосфату до раціону коней задля зміцнення їхніх кісток і суглобів. Таке відкриття спростовувало загальновизнану думку, оскільки одні вчені обмежували корисність домішок фосфорного вапна і пояснювали необхідність його застосування виключно в разі хвороби коня й поганого утримання його в молодому віці; інша ж група вчених узагалі спростовувала користь від домішок цієї речовини до корму штучним шляхом²⁷. У 1895 р. з ініціативи Полтавського товариства сільського господарства скликано I спеціальний з'їзд кіннозаводчиків і коноводів губернії, постановами якого схвалено нагальну важливість розвитку Дібрівського кінного заводу – одного з провідних осередків рисистого конярства на теренах України кінця XIX – початку XX ст.

²³ Шадрин В. А. Породы лошадей для крестьянского коневодства в Екатеринославской губ. и земские мероприятия по улучшению коневодства. *Южное хозяйство*. 1913, 31 декабря, № 24. С. 841–848. С. 844.

²⁴ Там само. С. 845–848.

²⁵ Фортунатов А. Лошади Полтавской губернии. *Хуторянин: еженед. издание Полтавск. об-ва с.х.* 1898. № 28. С. 447–448.

²⁶ Кудашев В. К вопросу о фосфорно-кислотной извести, как ингредиент в кормовых дачах, для домашних животных. *Журнал Полтавск. с.-х. об-ва*. 1888. Вып. 6. С. 67–71.

²⁷ Кунец В. В. Еволюція наукової думки... С. 150, 151.

Член Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії О. О. Браунер (пізніше – професор, дослідник тваринного світу степової зони України та Криму) досліджував рештки порід коней з курганів у краніологічному й остеологічному аспектах²⁸. На шпальтах щотижневика «Хозяйство» (видання Південно-Російського товариства заохочення землеробства та сільської промисловості) вміщувалися розвідки про утримання й відгодівлю робочої худоби (коней і волів)²⁹. Князь С. П. Урусов на засіданнях Харківського товариства сільського господарства презентував власні дослідження щодо потреби коней у кормах, багатих на поживні речовини, які містяться, наприклад, у цукрі³⁰. Члени й низки інших сільськогосподарських товариств (зокрема, Катеринославського, Сумського та ін.) також розробляли питання відгодівлі коней економічно вигідними кормами: зокрема, замість вівса як альтернатива пропонувалося використання кукурудзи, ячменю, сушеної картоплі, висівки, макухи, кінських бобів³¹. Крім того, доведено, що використання як корму макухи й сіна запобігало втраті живої маси у коней і гарантувало більшу витривалість.

Київське товариство сільського господарства стало ініціатором скликання у 1913 р. у Києві II Всеросійського з'їзду кіннозаводчиків, на якому затверджено загальну програму поліпшення конярства в імперії, проекти щодо загального збору статистики, проведення обстежень коней, розроблення системи ветеринарно-санітарних заходів, поліпшення заводського племінного матеріалу тощо³².

Відзначимо внесок у розвиток конярства і Єлисаветградського товариства сільського господарства, створеного у 1898 р. (за іншими даними – 1899 р.). Воно поширювало діяльність на Єлисаветградський, Ананьївський, Александрійський, Тираспільський повіти Херсонської губ. і частину Київської губ. Головами були Я. Є. Ерделі, О. І. Ревуцький, секретарем – агроном І. П. Авдєєв. Кількість членів до 1914 р. сягнула 140 осіб. У Статуті товариства, поряд з іншими завданнями, значалися й питання розвитку тваринництва, зокрема конярства³³.

Найбільш реалізованими напрямками діяльності товариства стали не лише заходи з поліпшення сільського господарства й організація дослідного поля, а й розвиток тваринництва й облаштування сільськогосподарських виставок. Товариство займалося описом типових господарств повіту з метою визначення їхньої прибутковості. Проводилися дослідження тваринництва через опис його в селянських господарствах. При товаристві з 1904 р. почала працювати комісія з вивчення тваринництва Єлисаветградського повіту (у складі А. С. Шебаліна, Н. Я. Кремповського, Б. П. Зеленого, К. М. Хороманського) та комісія з організації комітету напівкровоного конярства (А. С. Шебалін, П. Л. Рогаль-Костецький, С. П. Варун-Секрет, барон А. А. Масс, В. А. Гриневич Н. В. Вікторов, І. М. Косюра, І. А. Подгорський)³⁴. Метою останньої з названих комісій було сприяння розвитку та вдосконаленню конярства для потреб воєнного відомства і сільського господарства; реалізовувалися: 1) ведення реєстрації існуючих профільних заводів і подвірного конярства; 2) участь у виданні «Известий

²⁸ Браунер А. Материалы к познанию домашних животных России. Лошадь курганных погребений Тираспольского уезда Херсонской губернии. *Записки И. О. С. Х. Ю. Р.* 1910. Т. 86. Кн. 1. С. 12–23.

²⁹ Картофель, как корм для лошадей. *Хозяйство: еженед. с.-х. и экон. журн.* 1911. № 34. С. 1090; Новая система вентиляции в хлевах и конюшнях. *Хозяйство: еженед. с.-х. и экон. журн.* 1910. № 5. С. 205; Несколько цифр по вопросам выращивания и кормления рабочего скота в Херсонской губернии. *Хозяйство: еженед. с.-х. и экон. журн.* 1910. № 10. С. 424–426.

³⁰ Урусов С. П. Сахар как корм лошадям (Преимущественно призовым и военным). *Труды областного съезда по животноводству* (14–24 сентября 1903 г., Харьков) / Харьковское общество сельского хозяйства. Харьков, 1904. Т. 2. С. 32–35.

³¹ Доброхотов А., Чучупал А. Чем можно заменить овес. *Вестник Сумского общ-ва сел. хоз-ва.* 1915. № 18. С. 4–6; Васильев В. Галеты, как корм для лошадей. *Южное хозяйство.* 1916. № 21. С. 475–478.

³² Труды Второго Всероссийского съезда коннозаводчиков (г. Киев, 1913 г.). Москва, 1913. 513 с.

³³ Устав Елисаветградского общества сельского хозяйства. Елисаветград: Паровая Типография М. А. Гольденберга, 1899. 7 с. С. 1.

³⁴ Протокол годовичного общего собрания Елисаветградского общества сельского хозяйства 1904 года 23 февраля. *Известия Елисаветградского общества сельского хозяйства.* 1904. № 7. С. 141–144. С. 141.

Елисаветградского общества сельского хозяйства» (видавалося два рази на місяць протягом 1901–1907 і 1913–1914 рр.), зокрема, спеціальної рубрики, присвяченої проблемам іпології та ветеринарії, практичних потреб конярства тощо; 3) допомога товариству у влаштуванні виставок-аукціонів, зокрема відділу конярства, влаштування змагань і випробувань для коней; 4) організація експертиз щодо поліпшення конярства в регіоні; 5) сприяння вигідному збуту коней³⁵.

У 1903 р. товариством влаштовано масштабну IV аукціон-виставку тваринництва з такими відділами: I – великої рогатої худоби; II – коней; III – дрібної худоби і птиці; IV – великої рогатої худоби і коней від селян; V – сільськогосподарських знарядь; VI – молочний відділ з підвідділом домогосподарства; VII – кустарний³⁶. У другому відділі виставлено 132 голів верхових і тяглих коней. У відділі селянської ВРХ і коней експоновано 20 голів коней і 1 корова³⁷. Коні активно продавалися з аукціону.

Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості у своєму складі з тваринницьких відділів мало відділи конярства, скотарства, птахівництва, а також Подільський союз скотарів. Займалося, як і інші подібні осередки, вивченням становища зазначених галузей у губернії, слідкувало за роботою парувальних пунктів для худоби і коней (яких на 1909 р. у межах губернії зафіксовано 16³⁸), випискою зі Швейцарії племінної худоби, регуляцією питань купівлі-продажу коней, оглядом кінних заводів, сприяло занесенню коней і ВРХ до племінних книг.

Зокрема, відділ конярства був створений у 1902 р. (його очолювали місцеві землевласники Ч. С. Якубовський (до 1910 р.), Ф. Я. Ярошинський (до 1913 р.), С. Ф. Врочинський (до 1914 р.), Я. А. Рокіцький. У 1910 р. відділ нараховував 69 членів; мав 33 заводи з 427 кінсьми і 15 жеребців на парувальних пунктах³⁹. Однак до 1913 р. діяльність відділу не відзначилася якимись вагомими здобутками, тому інспектор Я. Целецький наголосив на важливості заснування при ньому Союзу кіннозаводчиків із власною племінною книгою і спільною конюшнею. Проте ідея була реалізована лише в частині упровадження племінної книги зі списками придатних для конезаводства маток. Відділ опікувався також селянським конярством, виділяючи грошові премії та нагороди за кращих жеребців на виставках⁴⁰.

Досліди з вигодовування худоби і коней проводилися на Залісянському дослідному полі, яке належало відділу рільництва Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості.

На теренах України функціонували й товариства, які опікувалися спортивним розведенням коней і влаштуванням забігів. Іподромні кінні забіги проводилися в Російській імперії ще з XVIII ст. Перший указ про забіги видав Петро I 1712 р., а на початку XIX ст. засновані перші товариства кінних забігів, яким уряд видавав субсидії на призи переможцям. Вважається, що перший іподром в Україні відкрито 1848 р. у Харкові, а Харківське товариство прихильників рисистих перегонів, засноване цього ж року, започаткувало офіційне випробування рисаків. Хоча нам у літературі зустрілися згадки

³⁵ Програма комітета полукровного коневодства при Елисаветградском обществе сельского хозяйства. *Известия Елисаветградского общества сельского хозяйства*. 1904. № 21. С. 480–482. С. 481.

³⁶ Отчет о деятельности Елисаветградского общества сельского хозяйства с отчетом о IV-й аукцион-виставке животноводства с отделами за 1903 год (продолжение). *Известия Елисаветградского общества сельского хозяйства*. 1904. № 8. С. 168–172. С. 170–171.

³⁷ Отчет о деятельности Елисаветградского общества сельского хозяйства с отчетом о IV-й аукцион-виставке животноводства с отделами за 1903 год (окончание). *Известия Елисаветградского общества сельского хозяйства*. 1904. № 9. С. 189–201. С. 189, 190, 191.

³⁸ Отчет о деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1909 год. Винница: Тип. Б. Р. Вайсберга, 1910. 45 с.

³⁹ Отчет о деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1910 год. Винница: Тип. Б. Р. Вайсберга, 1911. 52 с. С. 38.

⁴⁰ Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. 1896–1918: історичний нарис / Вінницький обласний краєзнавчий музей, Краєзнавче товариство «Поділля». Вінниця: Розвиток, 2007. 159 с. С. 57, 58.

про те, що Полтавське товариство випробувань коней було засноване ще у 1846 р.⁴¹, тому, відповідно, воно стало першим в Україні товариством такого типу, започаткувавши кінські випробування. У 1849 р. відкрито іподром у Полтаві. У 1858 і 1860 рр. відповідно засновано Катеринославське й Одеське товариства рисистих перегонів, у 1867 р. – Київське товариство прихильників випробувань коней і, як зазначає В. В. Кунець, саме з відкриттям останнього з них кінний спорт став офіційно визнаним⁴².

Спочатку статuti товариств кінних забігів затверджувалися для кожного окремо, проте з виданням Міністерством землеробства у 1898 р. «Нормального статуту товариств» ця процедура була уніфікована для всіх сільськогосподарських об'єднань. 16–23 березня 1903 р. затверджено спеціальний «Статут товариств заохочення рисистого кіннозаводства» із «Правилами рисистих випробувань» і 17 лютого – 14 березня 1904 р. – «Статут заохочувальних скакових товариств» із «Правилами скакових випробувань». Діяльність скакових товариств фінансувалася Головним управлінням державного кіннозаводства.

За даними статистики, до 1 січня 1896 р. кількість спортивних товариств у Російській імперії становила 73⁴³, а на 1909 р. – 94, серед яких 28 скакових і 66 рисистих⁴⁴. Серед скакових товариств в Україні на 1896 р. відомі: Ярмолинецьке товариство любителів коней (заснов. 1886 р. у м. Ярмолинці Проскурівського пов. Подільської губ.), Київське скакове товариство (заснов. 1889 р.), Харківське скакове товариство (заснов. 1895 р.), – які володіли власними іподромами⁴⁵. На 1912 р. є дані про Єлисаветградське (Херсонс. губ.), Одеське, Таврійське (м. Сімферополь), Харківське і Катеринославське скакові товариства⁴⁶. Серед рисистих товариств в Україні на 1896 р. діяли, зокрема, Полтавське товариство випробувань коней (заснов. 1846 р.), Київське товариство любителів кінських забігів (заснов. 1885 р., перейменоване згодом на Південно-Західне товариство заохочення рисистого кіннозаводства), Новоросійське товариство сприяння кіннозаводства (заснов. 1889 р.)⁴⁷. На 1912 р. відомо також про Прилуцьке (Полтавс. губ.), Новоросійське (м. Одеса), Катеринославське, Лозівське (станція Лозова у Харківській губ.) рисисті товариства⁴⁸. Відомо також про Волинське товариство заохочення кіннозаводства (м. Житомир) та ін.

Спортивні (скакові та рисисті) товариства, не маючи суттєвого впливу на селекційну роботу з рисаками, мали важливе значення для справи культурного кіннозаводства і конярства, а також кінного виду спорту, яке завжди мало імператорську підтримку.

Висновки. Внесок сільськогосподарських товариств (зокрема, відділів тваринництва) у галузь конярства на теренах України у кінці XIX – на початку XX ст. полягав у проведенні відповідного комплексу популяризаційних, наукових і практичних заходів. Ученими-тваринниками й аматорами-конярами (напр., О. Браунером, В. Кудашевим, С. Урусовим та ін.) ґрунтовно розроблялися питання годівлі й вирощування коней, складалися для них науково обґрунтовані раціони, досліджувався порідний склад кінського поголів'я. Заслуга сільськогосподарських товариств полягала у стимулюванні об'єднання приватних кінних господарств, упровадженні племінних книг, організації кінних виставок, відкритті низки парувальних пунктів для коней. Піднімалося питання про доцільність створення мережі загальнодоступних для громадського використан-

⁴¹ Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда – соответственно классификации выставки / составлено под общей редакцией директора Департамента торговли и мануфактур В. И. Ковалевского. Санкт-Петербург, 1896. Отдел II. Коннезаводство и коневодство. С. 28.

⁴² Кунець В. В. Еволюція наукової думки... С. 82.

⁴³ Производительные силы России... С. 26.

⁴⁴ Значение скаковых и рысистых испытаний для культурного коннозаводства и коневодства. *Вестник Южно-Русского животноводства*. Полтава, 1909, март № 9. С. 219–221. С. 220.

⁴⁵ Производительные силы России... С. 26, 27.

⁴⁶ Хроника. По России. Казенные конские заводы, заводские конюшни и спортивные общества на Юге России. *Южное хозяйство*. 1912, июнь, № 9. С. 30.

⁴⁷ Производительные силы России... С. 28.

⁴⁸ Хроника. По России... С. 30.

ня розплідників. Дослідні поля окремих товариств зайнялися організацією дослідів з вигодовування коней. Сільськогосподарські товариства ставали ініціаторами Всеросійських і губернських з'їздів кіннозаводчиків, які затверджували плани поліпшення тваринництва. Спортивні товариства, не маючи суттєвого впливу на селекційну роботу, відігравали вагомую роль у справі культурного кіннозаводства і конярства.

REFERENCES

1. Borodai, I. S. (2012). *Teoretyko-metodolohichni osnovy stanovlennia ta rozvytku vitchyznianoï zootekhnicnoi nauky* [Theoretical and methodological foundations of the formation and development of domestic zootechnical science]. Vinnytsia, 414 p. (in Ukrainian).
2. Brauner, A. (1910). *Materialy k poznaniyu domashnih zhivotnyih Rossii. Loshad kurgannyih pogrebeniy Tiraspol'skogo uezda Hersonskoy gubernii* [Materials for the study of domestic animals of Russia. Horse of burial mounds of Tiraspol district of Kherson province]. *Zapiski Imperatorskogo obschestva selskogo hozyaystva Yuzhnoy Rossii*, 86(1), 12–23 (in Russian).
3. Vasilev, V. (1916). *Galety, kak korm dlya loshadey* [Crackers as horse feed]. *Yuzhnoe hozyaystvo*, (21), 475–478 (in Russian).
4. Verhunov, V. A. (2009). *Ahronomiia i stanovlennia nauky pro tvarynnystvo na terenakh Ukrainy ta Frantsii (druha polovyna XVIII st. – 1920 rik)* [Agronomy and the formation of the science of animal husbandry in Ukraine and France (second half of the 18th century – 1920)]. Kyiv, 278 p. (in Ukrainian).
5. Vitt, V. O. (1952). *Iz istorii russkogo konnozavodstva. Sozdanie novyih porod loshadey na rubezhe XVIII–XIX stoletiy* [From the history of Russian horse breeding. Creation of new horse breeds at the turn of the 18th–19th centuries]. Moskva: Selhoozizdat (in Russian).
6. Demianovskiy, O. Yu. (2014). *Stanovlennia i rozvytok naukovoi dumky u pleminnii spravi u tvarynnystvi Ukrainy (druha polovyna XIX st. – 1941 r.)* [The formation and development of scientific thought in breeding in animal husbandry in Ukraine (second half of the 19th century – 1941)]: Candidates thesis. Kyiv, 222 p. (in Ukrainian).
7. Dobrohotov, A., & Chuchupal, A. (1915). *Chem možno zamenit oves* [What can replace oats]. *Vestnik Sum'skogo obsch.-va sel. hoz.-va*, (18), 4–6 (in Russian).
8. Dubenskiy, D. (1896). *Konskie zavodyi Evropeyskoy Rossii, Kavkaza i Turgayskoy oblasti i istoricheskiy ocherk ih razvitiya* [Horse farms of European Russia, the Caucasus and the Turgai region and a historical outline of their development]. Sankt-Peterburg (in Russian).
9. Zezyulinskiy, M. (1893). *Istoricheskoe issledovanie o konnozavodskom dele v Rossii: v 3-h vyip.* [Historical research on horse breeding in Russia: in 3 issues]. Sankt-Peterburg (in Russian).
10. *Znachenie skakovyih i ryisistyyih ispytaniy dlya kulturnogo konnozavodstva i konevodstva.* (1909). [The importance of racing and trotting trials for cultural horse breeding and stud farming]. *Vestnik Yuzhno-Russkogo zhivotnovodstva*. Poltava, mart, (9), 219–221 (in Russian).
11. *Kartofel, kak korm dlya loshadey.* (1911). [Potatoes as horse feed]. *Hozyaystvo: ezhened. s.-h. i ekon. zhurn.*, (34), 1090 (in Russian).
12. Kolesnyk, V. (2007). *Podil'ske tovarystvo sil'skoho hospodarstva i sil'skohospodarskoi promyslovosti. 1896–1918: istorychnyi narys* [Podolsk Society of Agriculture and Agricultural Industry. 1896–1918: historical sketch]. Vinnytsia (in Ukrainian).
13. Kotsur, A. P. (2007). *Tvarynnystvo Ukrainy vid naidavnishykh chasiv do pochatku XX st.* [Animal husbandry in Ukraine from ancient times to the beginning of the 20th century]. Kyiv, 32 p. (in Ukrainian).
14. Kudashev, V. (1888). *K voprosu o fosforno-kislotnoy izvesti, kak ingredient v kormovyih dachah, dlya domashnih zhivotnyih* [On the issue of phosphoric acid lime as an ingredient in feed rations for domestic animals]. *Zhurnal Poltavsk. s.-h. ob.-va*, 6, 67–71 (in Russian).
15. Kunets, V. V. (2011). *Evoliutsiia naukovoi dumky v haluziakh koniarstva na terenakh Ukrainy* [Evolution of scientific thought in the fields of horse breeding in Ukraine]: Candidates thesis. Kyiv (in Ukrainian).
16. Merder, I. (1868). *Istoricheskiy ocherk russkogo konevodstva i konnozavodstva* [Historical essay on Russian horse breeding and stud farming]. Sankt-Peterburg (in Russian).
17. *Neskolko tsifr po voprosam vyiraschivaniya i kormleniya rabochego skota v Hersonskoy gubernii* (1910). [Some figures on the issues of raising and feeding working cattle in the Kherson province]. *Hozyaystvo: ezhened. s.-h. i ekon. zhurn.*, (10), 424–426 (in Russian).

18. Novaya sistema ventilyatsii v hlevah i konyushnyah (1910). [New ventilation system in barns and stables]. *Hozyaystvo: ezhened. s.-h. i ekon. zhurn.*, (5), 205 (in Russian).
19. Otchet o deyatelnosti Elisavetgradskogo obschestva selskogo hozyaystva s otchetom o IV-y auktsion-vyistavke zhivotnovodstva s otdelami za 1903 god (prodolzhenie) (1904). [Report on the activities of the Elisavetgrad Society of Agriculture with a report on the IV auction-exhibition of livestock with departments for 1903 (continued)]. *Izvestiya Elisavetgradskogo obschestva selskogo hozyaystva*, (8), 168–172 (in Russian).
20. Otchet o deyatelnosti Elisavetgradskogo obschestva selskogo hozyaystva s otchetom o IV-y auktsion-vyistavke zhivotnovodstva s otdelami za 1903 god (okonchanie) (1904). [Report on the activities of the Elisavetgrad Society of Agriculture with a report on the IV auction-exhibition of livestock with departments for 1903 (end)]. *Izvestiya Elisavetgradskogo obschestva selskogo hozyaystva*, (9), 189–201 (in Russian).
21. Otchet o deyatelnosti Podolskogo obschestva selskogo hozyaystva i selskohozyaystvennoy promyshlennosti za 1909 god (1910). [Report on the activities of the Podolsk Society of Agriculture and Agricultural Industry for 1909]. Vinnitsa (in Russian).
22. Otchet o deyatelnosti Podolskogo obschestva selskogo hozyaystva i selskohozyaystvennoy promyshlennosti za 1909 god (1911). [Report on the activities of the Podolsk Society of Agriculture and Agricultural Industry for 1910]. Vinnitsa (in Russian).
23. Otchet Podolskogo otdela komiteta skotovodstva Imperatorskogo Moskovskogo obschestva selskogo hozyaystva za 1902 god: nauchnoe izdanie (1903). [Report of the Podolsk Department of the Cattle Breeding Committee of the Imperial Moscow Society of Agriculture for 1902: scientific publication]. Moskva (in Russian).
24. Programma komiteta polukrovnogo konevodstva pri Elisavetgradskom obschestve selskogo hozyaystva (1904). [Program of the Committee of Half-Blood Horse Breeding at the Elisavetgrad Society of Agriculture]. *Izvestiya Elisavetgradskogo obschestva selskogo hozyaystva*, (21), 480–482 (in Russian).
25. Proizvoditelnyie silyi Rossii. Kratkaya charakteristika razlichnykh otrasley truda – sootvetstvenno klasifikatsii vystavki. Sostavleno pod obschey redaktsiei direktora Departamenta trgovli i manufaktur V. I. Kovalevskogo. Sankt-Peterburg, Otdel II. Konezavodstvo i konevodstvo (1896). [Productive forces of Russia. Brief characteristics of various branches of labor – according to the classification of the exhibition. Compiled under the general editorship of the Director of the Department of Trade and Manufactures V. I. Kovalevsky. St. Petersburg, Department II. Horse breeding and stud farming] (in Russian).
26. (1904). Protokol godichnogo obshego sobraniya Elisavetgradskogo obschestva selskogo hozyaystva 1904 goda 23 fevralya [Minutes of the annual general meeting of the Elisavetgrad Society of Agriculture, 1904, February 23]. *Izvestiya Elisavetgradskogo obschestva selskogo hozyaystva*, (7), 141–144 (in Russian).
27. Ryzhuk, S. M. (2008). Istorychni etapy rozvytku plemynnoi spravy u tvarynnystvi Ukrainy [Historical stages of the development of breeding in animal husbandry in Ukraine]. *Istoriia nauky ta biohrafistyka* – History of science and biography, (2), URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2008-2/08rsmstu.pdf> (in Ukrainian).
28. Ruban, Yu. D. (2001). Istoriya zootekhnicheskoy nauki i sovremennost [History of zootechnical science and modern times]. Kiev: Agrarna nauka, 184 p. (in Russian).
29. Morachevsky, V. V. (Eds.). (1916). Spravochnye svedeniya o selskokhozyaystvennykh obschestvakh po dannym na 1915 god [Reference Information on Agricultural Societies as of 1915]. Petrograd (in Russian).
30. Trudyi Vtorogo Vserossiyskogo s'ezda konnozavodchikov (g. Kiev, 1913 g.) (1913). [Proceedings of the Second All-Russian Congress of Horse Breeders (Kyiv, 1913)]. Moskva (in Russian).
31. Urusov, S. (1911). Kniga o lozhadi. Nastolnaya kniga dlya kazhdogo konnozavodchika, konevoda, konevladeltsa i lyubitelya lozhadi [Book about the horse. A handbook for every horse breeder, stud farmer, horse owner and horse lover]. Sankt-Peterburg, (vol. 1) (in Russian).
32. Urusov, S. P. (1904). Sahar kak korm lozhadyam (Preimuschestvenno prizovym i voennym) [Sugar as a feed for horses (mainly prize and military)]. *Trudyi oblasnogo s'ezda po zhivotnovodstvu (14–24 sentyabrya 1903 g., Harkov) / Harkovskoe obschestvo selskogo hozyaystva* [Proceedings of the regional congress on animal husbandry (September 14–24, 1903, Kharkov) / Kharkov Society of Agriculture]. Harkov, (vol. 2), 32–35 (in Russian).

33. Ustav Elisavetgradskogo obschestva selskogo hozyaystva (1899). [Charter of the Elisavetgrad Society of Agriculture]. Elisavetgrad (in Russian).
34. Fortunatov, A. (1898). Loshadi Poltavskoy gubernii [Horses of Poltava province]. *Hutoryanin: ezhened. Izdanie Poltavsk. ob-va s. h.*, (28), 447–448 (in Russian).
35. Hronika. Po Rossii. Kazennyye konskie zavodyi, zavodskie konyushni i sportivnyie obschestva na Yuge Rossii (1912). [Chronicle. Across Russia. State-owned horse farms, factory stables and sports societies in the South of Russia]. *Yuzhnoe hozyaystvo*, June, (9), 30 (in Russian).
36. Shadrin, V. A. (1913). Porodyi loshadey dlya krestyanskogo konevodstva v Ekaterinoslavskoy gub. i zemskie meropriyatiya po uluchsheniyu konevodstva [Horse breeds for peasant horse breeding in the Yekaterinoslav province and zemstvo measures to improve horse breeding]. *Yuzhnoe hozyaystvo*, December 31, no. 24, 841–848 (in Russian).
37. Scherbatov, A. (1909). K s'ezdu konnozavodchikov i skotopromyshlennikov v gorode Rostov-na-Donu v 1909 g. Sovremennoe polozhenie konevodstva v Rossii [To the congress of horse breeders and cattle breeders in the city of Rostov-on-Don in 1909. The current state of horse breeding in Russia]. *Vestnik Yuzhno-Russkogo zhivotnovodstva*. Poltava, June, (17–18), 441–444 (in Russian).
38. Scherbatov, A. (1909). K s'ezdu konnozavodchikov i skotopromyshlennikov v gorode Rostov-na-Donu v 1909 g. Znacheniye konskikh vystavok i s'ezdov po konnozavodstvu [To the congress of horse breeders and cattle breeders in the city of Rostov-on-Don in 1909. The importance of horse shows and congresses on horse breeding]. *Vestnik Yuzhno-Russkogo zhivotnovodstva*. Poltava, July, (19–21), 467–470 (in Russian).
39. Scherbatov, A. G. (1908). Sovremennyye zadachi russkogo konevodstva [Modern tasks of Russian horse breeding]. *Vestnik Yuzhno-Russkogo zhivotnovodstva*. Poltava, June, 85–90 (in Russian).
40. Yakymenko, M. A., & Nahaievych, V. M. (2007). Istoriia rozvytku tvarynnystva Poltavshchyny XIX–XX st.: monohrafiya [History of the development of livestock farming in Poltava region in the 19th–20th centuries: monograph]. Poltava, 208 p. (in Ukrainian).

Received 29.01.2025

Received in revised form 16.03.2025

Accepted 26.03.25

DOI: 10.15421/272505

УДК 001(091)(477)19/20

В. С. Савчук

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна

ПРИРОДОЗНАВЧИЙ НАПРЯМ НАУКОВОЇ І КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КРИМСЬКОГО (КРИМСЬКО- КАВКАЗЬКОГО) ГІРСЬКОГО КЛУБУ

E-mail: varfolomey44@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6324-7567>

Анотація. Серед низки громадсько-наукових об'єднань Причорномор'я України особливе місце, зокрема з огляду на організаційні засади, посідає Кримський (Кримсько-Кавказький) гірський клуб (КГК/ККГК). Створений в Одесі 1890 р. клуб поширив свою діяльність на всю імперію й зробив чималий внесок в історію вивчення і краєзнавчого освоєння гірських регіонів, насамперед Криму. В статті актуалізується питання вивчення природознавчого напрямку наукової і краєзнавчої діяльності Кримського (Кримсько-Кавказького) гірського клубу в контексті загальних досліджень його діяльності, проведених іншими дослідниками. **Мета** статті полягає у визначенні та аналізі складників природознавчого напрямку наукових і краєзнавчих досліджень, здійснюваних клубом. З'ясовано та проаналізовано